

ג. הדי הימים בדבריהם של חסידי ברסלב בפולין

מן הראוי שלא נסיח את דעתנו מפלג חסידי קטן, אך ייחודי, שהשפעתו חורגת מעבר לכוחו הכמותי והחצרני-האדמו"רי. כוונתנו לחסידי ברסלב, שהורתם ולידתם באוקראינה ושלוחתם הראשונה בארץ-ישראל, אך אחרי המהפכה הבולשוויסטית ברוסיה הם קנו אחיזת-מה בכמה קהילות בפולין, במיוחד בוורשה ובלובלין. ייחודו של ענף חסידי זה הוא בעובדה, שכל כולו טבוע הוא בחותמו האישי של מחוללו. לביוגרפיה של ר' נחמן מברסלב, כפי שנתפרשה על-ידי תלמידיו, ובמיוחד על-ידי ר' נתן שטרנהרץ מנמירוב, השפעה מכרעת על הלך רוחם של חסידיו. חייו של ר' נחמן בילדותו ובימי נעוריו, מסעותיו והליכותיו הגחמניות, מחלתו, המחלוקת המרה עליו, לבטי נפשו החצויה, כפי שמצאו ביטוי מבהיק בדבריו, אמונותיו ודעותיו וחבלי דמיונו היוצר – הם הקונסטיטוציה הרוחנית המיוחדת של חסידיו. המיתוס המשיחי הברסלבי, שר' נחמן הוא מרכזו, נתעצם במרוצת הדורות בקרב קבוצות חסידי ברסלב, שלרוב היו עניים מרודים, ככל שצרות ישראל גברו, כגון סבלם של ישראל במלחמת העולם הראשונה ובספיחיה, מצוקתם הכלכלית הנוראה של יהודי פולין, התפשטותה של האנטישמיות הנאצית והפרעות בפולין בשנות השלושים – כל אלה נתפרשו אצל חסידי ברסלב לאור אמונתם הברסלבית הייחודית. מבעים חדים לאמונה זו אנו מוצאים, למשל, אצל ר' יצחק ברייטר, שנספה בגזרות ת"ש-תש"ה²¹³, החוזר במקצת על דברי קודמיו בחסידות ברסלב ואומר, כי ר' נחמן הוא "נשמת משיח הקדמה לעולם... עמו נתייעץ הקדוש-ברוך-הוא בבריאת עולמו... הוא הבית דין של מעלה... הוא המרכבה לשכינה... הוא החיות של כל העולם". לפי המשתמע מדבריו, ידיעת הצדיק המשיח והאמונה בו הן מעין חוק קוסמי המושרש בסדר הוויתו הפנימית של העולם, "כי אם לא ידע ממנו בזה הגלגול, יצטרך להתגלגל עד שידע"²¹⁴.

ביטוי עז לחווייתם הנפשית המזעזעת של חסידי ברסלב מחמת ניתוקם הפיסי מקברו של ר' נחמן באומן, שברפובליקה הסובייטית האוקראינית, אנו מוצאים בתפילתו של חסיד אחר בפולין, והוא, כנראה, ר' יצחק ברייטר, המקונן בלשונה של מגילת איכה (א, ד): "דרכי ציון אבלות והיינו ציון קברו של ר' נחמן מבלי באי מועד... כי גבול שם בינו לבינינו וגדלה הסכנה ולא נוכל לעבור [את הגבול] אין אלע נפשות ישראל גייען אויס פין צער הרוחני ואין מרחם, [ירמיה יד, יט] 'המאס מאסת את [יהודה] ירושלים אם בציון [בציון] געלה נפשך מדוע הכיתני ואין לנו מרפא'..."²¹⁵. אכן, עיניהם של

213 על ר' יצחק ברייטר ראה, שארית ישראל – מכתבי אנ"ש... בני ברק תשכ"ג, עמ' קסז-קעב; נחלי אמונה, בני ברק תשכ"ז, עמ' נ-צא.

214 משך הנחל... נערך ונסדר ע"י שמואל ברסלבר ירושלים תשכ"ד, עמ' 49-50.

215 נחלי אמונה, בני ברק תשכ"ז, עמ' פה-פו. השווה שמות רבה, לא.

חסידי ברסלב בפולין נשואות לציון שבאומן, שבלשון-המעטה הוא בעיניהם ציון-מעט. ר' אהרן לייב ציגלמאן, מראשי חסידי ברסלב בפולין, אומר במכתב משנת 1927, כי חובה להאמין שר' נחמן "הוא חי וקיים לעד, והוא ההולך לפנינו". השוואת רבי נחמן עם צדיקים אחרים היא פגיעה מטפיסית קשה כ"מעשה מרים, שאמרה וכי רק במשה דיבר וכו', ודי למבין"²¹⁶. במכתב אחר שנכתב בשנת 1929 הגיב ר' אהרן לייב ציגלמאן על מצוקתם הכלכלית של יהודי פולין בהבעת אמונתו כי ר' נחמן, שהוא "אוצר של יראת שמים וגם אוצר של שפע וברכה... בוודאי ישתדל להמשיך טוב לכל העולם כולו... ובפרט לאנשים המתקרבים אליו ז"ל ומאמינים בו, שיש לו כל הכח הזה, ועוד יותר מזה, אשר אין לנו שום תפיסה ביה כלל..."²¹⁷. על הגזרות שנתרגשו ובאו על יהודי פולין בשנת 1937, "ובפרט הגזירה מהשחיטה והפרעות וההפקרות שנעשה על חשבון היהודים", הגיב ר' אהרן לייב בתקווה, כי "קרובה ביאתו של הגואל צדק"²¹⁸. הגזרות על יהודי פולין סמוך למלחמת העולם השנייה ורדיפות הדת בברית-המועצות הן בעיני ר' יהודה לייב ציגלמאן סימן, "שסמוך וקרוב מאוד למחיית עמלק ימח שמו". רבי נחמן, "הצדיק האמת היושב על הכסא ודן את כל העולם לטובה ולחסד, ובפרט המקורבים אליו ז"ל – ודי למבין"²¹⁹. הוא הדין באחד המכתבים של ר' אהרן לייב מיום ו' באלול תרצ"ט, שלפיו מצוקתם הכלכלית הקשה של יהודי פולין – מכאן, והמאורעות בארץ-ישראל – מכאן הם "רמזים להתקרבות משיחא"²²⁰.

ד. קולות חרטה בחוגי האינטליגנציה היהודית המודרנית
אחרי עלות הנאצים על השלטון בגרמניה והתפשטותה של האנטישמיות הגזענית, הגזרות הרעות על יהודי גרמניה, ובמיוחד ההחמרה הדרמתית במעמדם של יהודי מרכז-אירופה בשנת 1938, שנת סיפוח אוסטריה לגרמניה (חודש מרס); מפח הנפש מוועידת אוויאן לפתרון בעיית הפליטים (יולי); הסכם מינכן (ספטמבר); סיפוח איזור הסודטים בצ'כוסלובקיה לגרמניה (אוקטובר); גירוש אלפי יהודים, נתיני פולין, מגרמניה לעיירת הגבול הפולנית זבונשין (אוקטובר); פרעות "ליל הבדולח" בגרמניה (נובמבר) – אירועים חמורים אלה, ועוד אחרים, מוטטו את עולמם הרוחני, עולם התבונה

216 רנת ציון... בני ברק תשל"ה, עמ' לח-לט. ראה במדבר יב, ב: "ויאמרו [מרים ואהרן] הרק אך במשה דבר וישמע ה'". בתיבות "ודי למבין" רומז הכותב על מרים שלקחה בצרעת כעונש על דבריה. על ר' אהרן לייב ציגלמאן ראה: שארית ישראל (לעיל, הערה 213), עמ' קעג.

217 אור צדיקים, בני ברק תשל"ב, עמ' נה.

218 שם, עמ' עו.

219 שם, עמ' עח-עט.

220 נעימות נצח... בני ברק תשל"ד, עמ' עט.

והקידמה, של רבים מבין האינטליגנציה היהודית המודרנית במזרח-אירופה ובארצות אחרות. שנת 1938 נראתה להם כהבהוב אחרון לגחלת ההומניזם הדועכת. על תחושתו של העולם היהודי באותם הימים יעידו דברי שמעון רובנוב בשנת 1939:

שתי שנות היטלר האחרונות, 1938–1939, משרות על אנשים רבים את הרושם, כי הן ראשיתו של חורבן יהדות אירופה, וכי המרכז ההגמוני של העם היהודי יעבור בהכרח מעבר לים – לאמריקה או לאסיה [ארץ-ישראל]. אנו עוברים כעת אחד המשברים הגדולים בתולדותנו²²¹.

חוויות-ילדות, שהיו דחיות בעיבורי התודעה, פרצו ועלו אל מרכז-תודעתם של רבים. רגשות זעם על עולם מרושע, אדיש וצבוע – מכאן, וחוסר האונים – מכאן הכריעו את הכף. מאוכזבים, נבגדים ונבעתים הם חיפשו מפלט בקיני הילדות העזובים: ביקשו נחמה ברעיון בחירת עם ישראל, הגם לאו דווקא בצלמו הרתי הישן. תגובותיהם על המגפה הנאצית היו דומות (אך לא זהות) לתגובותיהם של יהודים חרדים. בשנים 1938–1939 נתרבו אפוא בעיתונות היהודית קולות הקריאה לשוב אל העולם היהודי הישן ולהסתגר בו ולהתחמם באורם הזוהר של דברי הנביאים והחכמים. הקריאה לשוב אל הגטו מצאה לה בארצות-הברית שופר חשוב מאוד בשירו של הסופר והפובליציסט היהודי הידוע יעקב גלאטשטיין (נפטר בשנת 1971), "א גוטע נאכט וועלט" ("ליל מנוחה עולם"), שנדפס באפריל 1938 בכתב-העת "אינויך" (ניו-יורק). וזה לשונו בתרגומו מיידיש:

ליל מנוחה לך עולם רחב, / גרול מעופש / לא אתה אלא אני חוסם את השער.
/ בקאפוטה הארוכה, / בטלאי הצהוב שנצרב באש, / בצערי גאון ועל פי צו לבי
/ שב אני אל הגטו²²².

כחצי שנה אחרי שנתפרסם שירו של גלאטשטיין יצא העיתונאי חיים ליברמן (1890–1963) במסה בשם "אין טאל פון טויט – געדאנקען וועגן אונזער צייט און יידישן שיקזאל אין איר" ("בעמק הבכא – הרהורים על ימינו והגורל היהודי בהם"),

221 שמעון רובנאו, וואס דארף מען טאן אין המנס צייטן? א בריוו צו דער רעדאקציע פון "אויפן שיידוועג", "אויפן שיידוועג, זאמלביכער אונטער דער רעדאקציע פון א. טשעריקאווער און י' עפרויקין. ערשטער זאמלבוך, פאריז אפריל 1939. צווייטער זאמלבוך, פאריז אויגוסט 1939. מכתבו של רובנוב בקובץ השני, עמ' 3–7.

222 והרי שירו של יעקב גלאטשטיין "א גוטע נאכט וועלט", על-פי "אויפן שיידוועג", א, עמ' 176: "א גוטע נאכט, ברייטע וועלט, / גרויסע, שטינקענדיקע וועלט, / ניט דו, נאר איך פארהאק דעם טויער. / מיט דעם לאנגן כאלאט, / מיט דער פייערדיקער געלער לאט, / מיט דעם שטאלצן טראט / אויף מיין אייגענעם געבאט / גיי איך צוריק אין געטא".

ניו־יורק, תשרי תרצ"ט (אוקטובר 1938). כמה אמרות מתוך מסה זו, שאנו מביאים כאן בתרגומנו, די בהן כדי להמחיש לנו היטב את תוכנה:

הם [הגויים] בחרו בארץ ואנו – בשמים (שם, עמ' 7); אלוהים שלחנו לכאן. הוא הדרך, אנו – הפסיעה. הוא המדריך באפלה, אנו – הפנס בידו. הוא האש, אנו – הפתיל (עמ' 9); אין יום אחד בארבעת אלפי שנות תולדותינו שעלינו להתבייש בו (עמ' 26); הבה נשוב ונזדחל אל תוך מחילת נשמתנו ונמתין בה לאור השחר כי יפציע. מחילת נשמתנו אינה צרה עלינו – היא מלכות גדולה (עמ' 21); כל התורות שבעולם אינן אלא יריעות מתורתנו (עמ' 25).

דברים אלה עוררו פולמוס חריף בקרב סופרים ועיתונאים. קצתם, או רובם, של דברי הפולמוס, שנרפסו בעיתונות היהודית בפולין ומחוצה לה, נאספו בידי חיים ליברמן עצמו בקובץ גדול בשם "די שטימע פון טאָל" וכו' ("קול הגיא"), שיצא לאור בניו־יורק ת"ש²²³. אחד מראשי ה"בונד" בפולין, חיים שלמה קאז'ראן (1883–1979) (בחתימת ס' קאן), למשל, הגדיר את דברי חיים ליברמן כביטוי מובהק לרעיון בחירת ישראל והנקודה היהודית ("ראַס פינטעלע ייד") הפנימית הנצחית, ביטוי להיפרטרופיה של הגאווה היהודית והמחשבה היהודית הישנה על ייחודו העילאי של עם ישראל. אכן אין דברי ליברמן חדשים, שהרי כמותם קראנו ושמענו בדברי חז"ל, ואלפי פסוקים ברוח זו ספגנו בילדותנו²²⁴.

תעודה ספרותית חשובה להכרת הלכי הרוח בכמה מחוגי האינטליגנציה היהודית המודרנית על סף מלחמת העולם השנייה הם שני הכרכים של הקובץ "אויפן שיידוועג" ("על פרשת דרכים"), שראו אור בפרס בשנת 1939²²⁵. נזכיר כאן כמה מן הדברים החשובים והאופייניים שנאמרו שם, כגון אברהם גולומב (1888–1982), שטען כי האידאולוגיות החדשות, שבהן דגלנו, לא הביאו מזור לעמנו, והמאבק למען שוויון־זכויות הוא חסר תועלת. אין מפלט לעם היהודי אלא ביהדות הנאמנה, "גאולת היהודים טמונה ביהדות עצמה", משום כך עלינו לשוב לגטו של עצמנו. דרך חיינו היא

223 די שטימע פון טאָל – זאמלבוך פון בריוו און ארטיקלען פון רבנים, שריפטשטעלער, דיכטער, קינסטלער, כלל־טוער און מענטשן פון פֿאַלק וועגן דער אידישער פראגע אין דער היינטיגער צייט, געשריבן אין שייכות מיטן ביכל אין טאָל פון טויט... פון חיים ליבערמאן, ניו יארק ניסן ת"ש.

224 "דער בעטלער־טאנץ אין טאָל פון טויט פון ס. קאן" (כתוך: די שטימע פון טאָל, עמ' 264). וראה עוד, למשל, י' ראפאָפּאַרט, "ראסיזם אויף דער לינקער זייט", פרייע ארבעטער שטימע, ניו יארק, פרייטיק 25 נאוועמבער 1938.

225 אויפן שיידוועג. ראה לעיל, הערה 221.

דווקא ברעיון בחירת ישראל²²⁶. לדברי אברהם מנס (1897–1969), סופר והוגה יהודי, במשך שנות הגלות הארוכות ציפו יהודים באורך־רוח לחסדי שמים. מפנה דרמתי חל בראשית המאה התשע־עשרה כשהתגבר בקרבנו קוצר־הרוח ונתרוקנה האמונה בישועת שמים, והוחל במאמץ רוחני למצוא דרכי ישועה חדשים, אם בטמיעה ואם בתקומת הלאומיות היהודית הממלכתית. והנה כישלונה של הטמיעה – גלוי לכול, והתקומה הלאומית היא מאתנו והלאה. משום כך תוהה אברהם מנס, לאן יוליך הגורל את העם היהודי²²⁷. מחבר אחר בקובץ "אויפן שיידוועג", החוקר והסופר זליק קלמנוביץ (1885–1943, נספה בגזרות ת"ש–תש"ה), פותח את מסתו שם בציון הדעה הרווחת בפרוס מלחמת העולם השנייה, כי בתולדותינו רוויות הסבל לא היו כגזרות היטלר האחרונות; אבותינו קיבלו את ייסוריהם באהבה וראו בהם יד ההשגחה העליונה, עונש על חטאי העם, ואילו אנו, היהודים הנרדפים בימינו, אינם יכולים לקבל את ייסורינו באהבה. שמענו, כי קרוב לארבעת אלפים מיהודי וינה המירו את דתם אחרי סיפוח אוסטריה לגרמניה. זליק קלמנוביץ מסכם את דבריו בקביעה, כי חישוקי האחדות היהודית לא עמדו בלחץ מהלומותיו של "פטיש ההיסטוריה", והם נתרסקו. כעת מהלומותיו של פטיש זה מתגברות והולכות, ושוב אין הן פוגעות בעם יהודי מלוכד, אלא באנשים נבוכים, נבהלים ואובדי־דרך. כלום הרדיפות בימינו יפוררו לחלוטין את רסיסי העם, או שתתחשל אחרות חדשה²²⁸.

דעה שקולה ומאוזנת הביע ההיסטוריון אליהו צ'ריקובר (1881–1943). הוא לא חלק על הקביעה, כי ייסורי בני דורנו קשים מייסורי אבותינו, משום שלקינו ברפיון הרוח ובכושר עמידה רופף. אמונת אבות אבדה לנו והאמונות החדשות הכזיבונו. "אנו מחנה יהודים מפורר, מביטים בפליאה ובקנאה אל גבורתם הרוחנית של מקדשי השם ברורות הקודמים". מסימני אבדן הדרך – המרות הרת ההמוניות בקרב יהודי אוסטריה, הונגריה וצ'כוסלובקיה. אמונתנו באמצעיפציה ובאחוות המין האנושי נתנפצה אל סלעי המציאות הטרגית. ברם הוא תובע לא להתייאש ולא לוותר על המאבק המשותף עם כוחות הקדמה בעולם, שכן דרך השיבה אל הגטו חסומה לחלוטין, אך הוא מציע חשבון נפש ללא רגשות "אתה בחרתנו". לדעתו, האופטימיזם החסידי אינו הולם לזמננו, אלא שבט זעמם של בעלי המוסר²²⁹.

226 שם, א, עמ' 161–166.

227 שם, שם, עמ' 53–72.

228 שם, שם, עמ' 29–46. כתביו של זליק קלמנוביץ מימי הגטו נערכו ויצאו לאור על־ידי שלום לוריא (בנו) בשם "יומן בגיטו וילנה וכתבים מן העזבון שנמצאו בהריסות", תל־אביב 1977, בצירוף מבוא מפורט מאת שלום לוריא: "זליק הירש קלמנוביץ – האיש ועולמו" (עמ' 9–59).

229 שם, שם, עמ' 5–28.

דומה, שמן הראוי לסיים את סקירתנו החטופה כאן שנועדה להראות דמיון־מה בין תגובותיהם של ראשי היהדות החרדית קורם מלחמת העולם השנייה ובין הקולות שיצאו מפי כמה וכמה אישים מחוגי האינטליגנציה המודרנית, ביצחק קצנלסון. כידוע אינה לו הגורל לקונן את קינתו על העם היהודי שהורג. והנה, התוודעותנו אל מאמריו של יצחק קצנלסון, שנתפרסמו מעל רפי העיתון הוורשאי "היינט" בחודשים נובמבר–דצמבר 1938, מראה, כי מאמרים אלה הם מעין המשך לתגובתו על הפרעות בפשיטיק במרס 1936 בשירו "ידעתי", שבו מוצגת תמונת עולם דו־קוטבית, "אתם" מול "אנחנו"²³⁰. ולא זו בלבד שיש קשר רעיוני בין שירו זה משנת 1936 ובין מאמריו בשנת 1938 ב"היינט", אלא שחוט ישר מוליך מהם אל יצירותיו האחרונות בגטו ורשה, כגון בשירו "דאס ליד וועגן ראדזינער", שחיי היהודים וגורלם הנורא נתפסים בו מעבר לזמן ומקום, ללא תהליכי מוקדם ומאוחר וללא כל הבחנה היסטורית. "הנקודה היהודית" הפנימית ("דאס פינטעלע ייד"), "נצח ישראל", היא המכנה המשותף לכל נפש ונפש מישראל בכל הדורות. טלו, למשל, את מאמרו של קצנלסון מיום 25 בנובמבר 1938 אחרי פרעות "ליל הבדולח" בגרמניה בימים 9–10 בנובמבר, המדבר בו בהכללה גמורה על מהות הגוי כנגד מהות הנביא היהודי. במאמרו "דער אויסגעשרי אויפן עשאפאט" ("הקריאה מעל הגרדום") חוזר יצחק קצנלסון על הטענה המוכרת (ראה לעיל, עמ' 276–278), כי מהותה של שנאת ישראל היא שנאת הרע לטוב. קריאת עידוד בנוסח דומה, הגם לא זהה, לעידודם של אישי היהדות החרדית אנו מוצאים במאמרו של יצחק קצנלסון מיום 30 בדצמבר בשם "דער המשך קומט" ("ההמשך יבוא"): "אולם הישועה בוא תבוא... כי באו מים עד נפש – מוסכמה יהודית ישנה ("אן אלטע אירישע זעלבסטפארשטענדליכקייט"); "יהודי העולם קוראים... וכמעט בשמחה, באמונה... שימחו יהודים, יש לשמוח: הגיעה השעה, שעת הגאולה לעם היהודי, לצדיקי העולם!... בלב היהודי האומלל ביותר, המוכה ביותר, הנרדף בכל מקום, חבויה עמוק האמונה, כי כשהמצב יורע מאוד... יבוא משיח! תזרח השמש, נוושע...". הדי המוטיב הידוע "ועת צרה היא ליעקב וממנה יושע" – נשמעים כאן בבירור.

230 יצחק קצנלסון, מעינות 1903–1937, מבחר שירים, קיבוץ ע"ש לוחמי הגיטאות תשמ"ד, עמ' 183–185.